

Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка

Гапоненко Дмитро Іванович

УДК 94(477) „17–19”

**НІЖИНСЬКИЙ БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ МОНАСТИР:
ІСТОРІЯ, ГОСПОДАРСЬКА І
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
(XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)**

07.00.01 – історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Чернігів – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
ПОЛОВЕЦЬ Володимир Михайлович,
Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка,
завідувач кафедри українознавства,
політології і соціології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ТЮРМЕНКО Ірина Іванівна,
Національний авіаційний університет,
завідувач кафедри історії та культурології

кандидат історичних наук, доцент
САМОЙЛЕНКО Олександр Григорович,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя, перший проректор

Захист відбудеться „___” _____ 2010 року о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 79.053.01 Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка за адресою: 14000, м. Чернігів, Проспект Миру, 13, ауд. 308.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Автореферат розісланий „___” _____ 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Остряк А. М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У незалежній Україні триває процес становлення і розвитку релігійних інституцій та відновлення духовних практик, у зв'язку з чим значної уваги набувають особливості відродження української православної церкви. Дослідження релігійної спадщини України, як одного з основних елементів нашої історії, засвідчує, що нині залишається чимало нез'ясованих наукових проблем, пов'язаних з історією, господарською і культурно-просвітницькою діяльністю православних монастирів. За умов радянської атеїстичної політики утворення і функціонування монастирів подавалося в дусі безоглядного критицизму. Висвітлювалися переважно економічні аспекти їх діяльності та робився наголос на негативних сторонах чернечого життя.

Упродовж тривалого часу обителі залишалися вагомими чинниками релігійного, духовного, політичного і економічного розвитку суспільства, суттєво впливали на його науковий і культурний стан. Завдяки активній участі монастирів інтелектуальний потенціал Лівобережної України складався в основному з церковних діячів, які зробили значний внесок в економічне та культурне відродження країни.

Разом з тим стрімкий економічний розвиток і велика підтримка монастирів суспільством не завжди співпадали з прагненнями панівних верств населення, що в свою чергу призводило до негативних проявів, зокрема, до звуження їх прав у суспільно-політичному та економічному житті, і з часом проявилось у секуляризаційній реформі, підготовка якої розпочалась ще на початку XVIII ст.

Ніжинський Благовіщенський монастир упродовж двох століть відігравав визначну роль в історичному розвитку як міста Ніжина, так і усієї Лівобережної України, а широке коло напрямків його господарської і культурно-просвітницької діяльності потребувало глибокого наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконане у контексті наукової роботи кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Об'єктом дослідження є Ніжинський Благовіщенський монастир як один з осередків релігійного, духовного, суспільно-економічного та культурного розвитку Лівобережної України XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є історія розвитку Ніжинської Благовіщенської обителі, її господарська та культурно-просвітницька діяльність у XVIII – початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період існування Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст. Для більш повного розкриття певних аспектів історичного і господарського розвитку нижня хронологічна межа іноді зміщується до середини XVII ст.

Метою дослідження є комплексна характеристика історичного, господарського та культурно-просвітницького розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря.

Основні завдання дослідження:

- здійснити історіографічний аналіз наукової літератури, визначити інформаційну насиченість джерел і з'ясувати ступінь висвітлення проблеми;

- дослідити особливості утворення та історичного розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря;

- охарактеризувати основні шляхи формування майнової власності обителі;

- проаналізувати основні галузі монастирського господарства у другій половині XVII – XVIII ст. і їх зміни після секуляризаційної реформи 1786 р. та введення штатів;

- дослідити основні напрямки культурно-просвітницької діяльності обителі та вплив на ці процеси визначних церковних ієрархів.

Наукова новизна одержаних результатів:

- дисертація є першою роботою в українській історичній науці, присвяченою історії, господарській і культурно-просвітницькій діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст.;

- окреслено і охарактеризовано основні етапи історичного розвитку монастиря;

- на основі значної кількості документів і раніше маловідомих напрацювань дослідників, проаналізовано різні сторони діяльності Ніжинської Благовіщенської обителі;

- висвітлено діяльність засновника монастиря митрополита Стефана Яворського і настоятелів та їх вплив на загальний розвиток обителі;

- проаналізовано основні шляхи формування монастирських володінь і їх зміни упродовж XVIII ст., спричинені законодавчою політикою царського і гетьманського урядів;

– розкриті основні види та напрямки господарської діяльності обителі як до секуляризаційної реформи 1786 р., так і після неї;

– визначені головні особливості культурно-просвітницького розвитку монастиря.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, системності, а також комплексний підхід до господарських, культурно-просвітницьких і релігійних явищ. При написанні дисертації використано такі наукові методи: системного підходу – дозволив розглянути діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря як цілісну систему, пов'язаних між собою елементів; аналітико-синтетичний і метод конкретного історичного аналізу застосовувались при вивченні та обробці джерел і літератури; діахронічний – допоміг провести дослідження у межах визначених історичних періодів; проблемно-історичний – застосовувався при викладенні історичного матеріалу в хронологічній послідовності; метод періодизації – при виокремленні етапів розвитку монастиря; історико-статистичний – при обробці цифрових даних.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження можуть використовуватися в лекційних курсах з історії України, релігієзнавства, історії рідного краю, історії церкви, історії вітчизняної культури та культурології, українознавства і історії української архітектури.

Наукова апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та висновки роботи обговорювалися на IV Міжнародній науковій конференції „Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі” (Ніжин, грудень – 2008 р.); на X, XI і XII Наукових конференціях молодих вчених та студентів (Чернігів, квітень – 2007 р., квітень – 2008 р., квітень – 2009 р.); на VII Костомарівських читаннях до 170-річчя від дня народження В. В. Тарновського (Чернігів-Качанівка, квітень – 2008 р.); науково-методичному семінарі „Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції” (Чернігів, 2007 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 6 статей, з них 5 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (300 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи складає 223 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі „Стан наукової розробки та джерельна база проблеми” викладено результати аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, наведено характеристику джерел, використаних для виконання основних завдань дисертації.

Історіографія проблеми. Вивчення наукової літератури показало, що дана тема не була об’єктом окремого комплексного дослідження. Наукова розробка історичного, господарського і культурно-просвітницького розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря розпочалася з першої чверті XIX ст. І. Черновим¹, який дослідив і опублікував значний масив монастирських документів, пов’язаних із заснуванням обителі. Разом з тим автор практично не зупинявся на аналізі змісту використаних матеріалів, а лише обмежився поданням їхнього тексту. Подібною розвідкою з історії обителі була рукописна праця С. Гульєма². Її особливість полягала в тому, що автор, як і у попередній праці, наводив у повному обсязі значну кількість документального актового матеріалу, проте, так само без належного його аналізу.

Особливу увагу привертають дві статті, опубліковані у часопису „Черниговские епархиальные известия”³. Вони представляють собою своєрідне синтетичне дослідження, в якому зроблено спробу довести спадковість між Ветхоріздвяним і Благовіщенським монастирями і охарактеризовано роль у цьому процесі митрополита Стефана Яворського. Разом з тим у вказаній праці зовсім не висвітлюється питання походження кількох назв обителі, а використання незначної кількості гетьманських універсалів на право власності, у яких згадуються імена настоятелів, не дає повного уявлення стосовно їх діяльності і формування монастирських угідь.

Однією із перших спроб більш повного і глибокого дослідження історії Ніжинського Благовіщенського монастиря стала праця ніжинського священника П. Огієвського, відредагована і опублікована професором Чернігівської семінарії Л. Белоусовичем⁴. Перш за все

¹ Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря / Чернов В. – М., 1815. – 85 с.

² ІР НБУВ, Ф. V, Справа 761, 28 арк. Славони Гульєм. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого богородичным Назаретом.

³ Нежинский мужской монастырь // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1861. – № 6. – С. 317 – 332; № 7. – С. 342 – 362.

⁴ Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы / Л. Белоусович // Прибавления к Черниговским Епархиальным Известиям. – 1867. – № 19. – С. 617 – 627; № 20. – С. 654 – 665; № 21. – С. 691 – 697; № 24. – С. 829 – 838; 1868. – № 3. – С. 72 – 84.

слід відмітити, що до роботи залучено різноманітні фактичні дані. Одночасно автор, намагаючись з'ясувати широке коло таких питань, як заснування монастиря, формування його угідь, історію розвитку і опис архітектурного ансамблю, розглядав їх поверхово, не зупиняючись на аналізі використаних документів. Пізніше ця праця була використана архієпископом Філаретом (Гумилевським) під час дослідження монастирів Чернігівської єпархії в багатотомному виданні „Историко-статистическое описание Черниговской епархии”¹.

Своєрідним підсумком усіх попередніх робіт дожовтневого періоду, що стосувалися вивчення різних аспектів діяльності обителі стала праця А. Хойнацького², початково надрукована у часопису „Черниговские епархиальные известия” у 1882 – 1883 рр. і опублікована у 1906 р. як окреме монографічне дослідження. Незважаючи на досить широке коло питань, які намагалися охопити його попередники, дослідження А. Хойнацького залишається єдиним доробком, в якому автор зробив спробу комплексно висвітлити різні сторони історичного розвитку і діяльності обителі. На відміну від більш ранніх робіт, він надав своїй праці чіткого структурного вигляду, розділивши її на окремі параграфи, які охоплювали період від заснування обителі до початку діяльності архімандрита Г. Лукашевича (1878).

Широке коло питань дисертаційного дослідження вимагало вивчення не тільки спеціальних праць з історії Ніжинського Благочинського монастиря, але й літератури, що мала безпосереднє відношення до окремих напрямків його діяльності. У такому контексті, слід відзначити розвідки істориків, що розкривають особливості формування монастирського господарства і його напрямків, зокрема, праці О. Лазаревського і М. Василенка³, у яких історики на основі законодавчої бази досліджували ставлення

¹ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет (Гумилевский). – Чернигов, 1873. – Т. 3. – 445 с.

² Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благочинского монастыря, именуемого „Назарет Богородичен” и его положение в настоящее время / А. Ф. Хойнацкий // Прибавления к Черниговским Епархиальным Известиям. – 1882. – № 31. – С. 650 – 654; № 33. – С. 730 – 741; 1883. – № 2. – С. 67 – 82; № 3. – С. 114 – 133; № 10. – С. 551 – 561; № 14. – С. 788 – 797; № 16. – С. 868 – 879; № 17. – С. 931 – 936; № 18. – С. 978 – 985; його ж. Очерк истории Нежинского мужского Благочинского монастыря / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – 102 с.

³ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне. Историко-Юридический очерк (1648 – 1783) / А. М. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1866. – Кн. 1. – С. 1 – 152; Василенко Н. П. Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII вв. / Н. П. Василенко // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1900. – Кн. 14. – Отд. I. – С. 54 – 57.

українських гетьманів до монастирських володінь, у зв'язку з подіями 1648 – 1657 рр. Проте вони подавали інформацію у загальнодержавному контексті, що значно обмежило можливості її використання.

Разом з поступовим збільшенням інтересу до вивчення регіону, почали з'являтися перші розвідки історико-краєзнавчого характеру. Важливе значення має дослідження О. Шафонського¹, у якому автор проаналізував основні напрямки соціально-економічного розвитку Чернігівського намісництва, використавши для цього ґрунтовний статистичний матеріал. Разом з тим у відношенні Ніжинського Благовіщенського монастиря, О. Шафонський не наводить відомостей про його культурно-просвітницьку діяльність.

Особливу увагу належить приділити працям, що містять важливий матеріал з життя і діяльності засновника обителі Стефана Яворського. Перш за все, варто назвати дослідження істориків В. Аскоченського, М. Устрялова, І. Чистовича, Ф. Терновського, і С. Маслова². Зазначені роботи стосувалися діяльності митрополита у різні періоди його життя, а їх цінність полягає у тому, що, окрім біографічних даних, у них опублікована значна кількість документів пресвященного.

До питань з історії бібліотеки Стефана Яворського зверталися В. Іконников³ і С. Маслов, хоча у праці першого інформація обмежена незначною кількістю фактів. Щодо дослідження другого, то автор на базі значного масиву документів Ніжинського Благовіщенського монастиря першої половини XVIII ст. дослідив особливості формування бібліотеки митрополита, його ставлення до неї, окреслив умови передання зібрання до Ніжина і заходи Синоду стосовно її вилучення і переведення до Харківського колегіуму.

Таким чином, вивчення праць істориків дореволюційного періоду показало, що вони, за незначними винятками, історію і діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря окремо не виділяли, а здебільшого досліджували її в загально-історичному

¹ ІР НБУВ, Ф. VIII, Справа 185 (58), 288 арк. А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание.

² Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академию: в 2 ч. / В. Аскоченский. – К., 1856. – Ч. I. – 370 с.; Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого: в 6 т. / Н. Г. Устрялов. – СПб., 1859. – Т. 6. – 628 с.; Чистович И. А. Решиловское дело. Феофан Прокопович и Феофилакт Лопатинский. Материалы для истории первой половины XVIII / И. А. Чистович. – СПб., 1861. – 64 с.; Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – К., 1864. – № 1. – С. 36 – 70; № 3. – С. 283 – 284; № 6. – С. 139 – 178; Маслов С. Библиотека Стефана Яворского / С. Маслов. – К., 1914. – 66 с.

³ Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. – К., 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – 1539 с.

процесі, і лише окремі автори зверталися до церковної старовини у XIX – початку XX ст., зробивши спробу комплексно розглянути історію і діяльність монастиря.

Аналіз досліджень радянської історіографії показав, що вивчення історії релігії і церковних установ наприкінці другого десятиліття XX ст., якщо і не заборонялося, то й не набуло належної уваги серед істориків. Існуючі публікації висвітлювали культові об'єкти лише як складову частину культури. Що стосувалося безпосереднього вивчення Ніжинського Благовіщенського монастиря, то окрім незначних енциклопедичних довідок конкретних досліджень, за цей час не виявлено.

У зазначеному контексті на першочергову увагу заслуговує праця П. Федоренка¹, де на основі значного джерельного матеріалу подано схему, за якою рекомендовано досліджувати господарську діяльність монастирів. Окрім того, автор на прикладі Глухівського Петропавлівського монастиря охарактеризував ієрархію і механізми управління господарством, окреслив обов'язки і відповідальність найманих працівників. Велику увагу дослідник приділив опису умов і особливостей ведення різних напрямків промислового виробництва.

Слід зазначити, що історія української церкви в цей період більше і плідніше розроблялася істориками в еміграції, серед яких належить відмітити наукові праці І. Огієнка². Його дослідження про особливості монастирського управління дали змогу порівняти їх з даними, наведеними П. Федоренком. Сюди ж варто віднести і багатомну роботу історика-емігранта І. Власновського³, присвячену історії православної церкви. У даному контексті важливе значення має третій том дослідження, у якому автор розглядає особливості і проведення церковної реформи упродовж XVIII ст.

Однак, не дивлячись на жорстку цензуру і обмежене коло питань, до яких могли звернутися історики за радянських часів, все ж таки були видані кілька праць загальноцерковного характеру⁴. Зазначені роботи важливі у тому аспекті, що порушували широке коло питань історії релігійних інституцій. Характерною особливістю досліджень було те, що автори, розглядаючи церкву як частину держави і як механізм, що здійснював управління народними масами,

¹ ІР НБУВ, Ф. X, Справа. 4477, 88 арк. Федоренко Павло. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII – XVIII ст.

² Огієнко І. Українське монашество / І. Огієнко. – К., 2002. – 396 с.

³ Власновський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власновський. – К., 1998. – Т. 3. – 345 с.

⁴ Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). – М., 1967. – 336 с.; Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М., 1983. – 448 с.

не звертали уваги на такі важливі напрямки її діяльності, як просвітництво, книгодрукування, іконопис тощо.

В означений період найбільшого поширення набули дослідження питань соціально-економічного розвитку Лівобережної України, до яких належать дослідження В. Дядиченка, В. Голобуцького, В. Борисенка та О. Гуржія¹. У них автори на основі вивчення суспільно-політичного становища Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. розглядали питання сільськогосподарського і промислового розвитку регіону. Спираючись на широку джерельну базу, вони прослідкували механізми, за якими монастирі отримували права на нерухому власність, а також будівництво і використання промислових об'єктів. Певні зрушення в історичній науці намітилися за часів перебудови, підтвердженням чому слугували праці В. Степанкова і О. Путра².

Отже, упродовж семи десятиліть історіографія ґрунтувалася на стереотипах і схемах, вироблених в умовах радянського режиму. Вона була складовою пропагандистського апарату комуністичної партії, що мала вирішувати ідеологічні потреби того часу.

Наступний період розвитку історичної науки розпочався з проголошенням незалежності України і характеризувався суттєвим переосмисленням усталених поглядів на релігійне минуле, що відкрило новий науковий підхід до історії православної церкви загалом і монастирів зокрема. Відкриття архівів духовних консисторій дало можливість ученим більш глибоко зайнятися малодослідженими проблемами.

До питань архітектурного стилю козацького бароко і його трактування різними вченими зверталися В. Вечерський і Г. Логвин³, які дослідили основні прийоми і особливості монументального будівництва часів Гетьманщини.

¹ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. Дядиченко. – К., 1959. – 532 с.; Голобуцький В. Економічна історія УРСР / В. Голобуцький. – К., 1970. – 298 с.; Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Борисенко. – К., 1986. – 263 с.; Гуржій А. Еволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. Гуржій. – К., 1986. – 132 с.

² Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / В. С. Степанков // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 52 – 65; Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века / А. И. Путро. – К., 1988. – 140 с.

³ Логвин Г. Архітектура Українського бароко / Г. Логвин // Українське бароко. – К., 1993. – С. 227 – 234; Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII – XVIII ст. / В. Вечерський // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – С. 102 – 113.

Новий погляд на життя і діяльність митрополита Стефана Яворського зроблено З. Хижняк і В. Маньківським¹. Зокрема, дослідники вбачали у заповіті про свої власні книги для Ніжинського Благовіщенського монастиря бажання преосвященного створити у м. Ніжині духовний центр – колегію.

Разом з тим з'явився ряд дисертацій, в яких досліджуються такі питання як господарська і культурно-просвітницька діяльність монастирів Лівобережної України. Вагомими у цьому аспекті є дослідження В. Мордвінцева, І. Акименко та О. Пивоваренко².

З огляду на широке коло питань регіонального характеру, важливого значення набули дослідження місцевих істориків-краєзнавців. Перш за все, необхідно відмітити праці В. Віроцького, А. Карнабіда, В. Киркевича³. Базуючись на матеріалах місцевих архівних фондів, дослідники вивчали історію і діяльність найбільших православних монастирів Чернігівщини. У даному контексті значно поширилися спроби вивчення і інших обителів Лівобережної України, а також духовних адміністративних, освітніх закладів та чернецтва⁴.

За часів незалежної України з'явилися і перші наукові розвідки з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря. Так, особливості місцевого іконопису вивчала С. Курач⁵, архітектуру і бібліотеку обителі досліджували Г. Самойленко, О. Самойленко, С. Самойленко і І. Мармиш⁶. Однак характерною рисою означених робіт було те, що

¹ Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К., 2003. – 183 с.

² Мордвінцев В. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / В. Мордвінцев. – К., 2000. – 32 с.; Акименко І. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII – XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / І. Акименко. – Харків, 2004. – 17 с.; Пивоваренко О. Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. Пивоваренко. – К., 2007. – 17 с.

³ Віроцький В. Монастирі та храми землі Сіверської / В. Віроцький., А. Карнабід, В. Киркевич. – К., 1999. – 232 с.

⁴ Ульяновский В. Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь / В. Ульяновский. – К., 2009. – 623 с.; Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі спархіяльного управління (1721 – 1786 рр.) / О. Б. Прокоп'юк. – К., 2008. – 296 с.; Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700 – 1786) / О. І. Травкіна. – Чернігів, 2000. – 119 с.; Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. / М. Яременко. – К., 2007. – 303 с.

⁵ Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Принесенні / С. Курач // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 51 – 56.

⁶ Самойленко Г. Нариси культури Ніжина / Г. Самойленко, О. Самойленко, С. Самойленко. – Ніжин, 1996. – 224 с.; Самойленко Г. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст.: нариси культури / Г. Самойленко, С. Самойленко. – Ніжин, 1998. – 100 с.; Мармиш І. Ніжинський Благовіщенський монастир: історія та культура (XVII – XVIII ст.) // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 152 – 155.

автори здебільшого спиралися на вже відомі дослідження попередників.

Підсумовуючи зазначимо, що упродовж майже двохсот років питання історії розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря не залишалося поза увагою вчених. Проте всебічного комплексного дослідження, яке б дозволило створити повне уявлення про широке коло напрямків його діяльності, не з'явилося. Аналіз розглянутої історичної літератури свідчить, що при висвітленні процесів, пов'язаних з історією і діяльністю православних обителів Лівобережної України, автори рідко зверталися до конкретних аспектів розвитку монастирів, а здебільшого розглядали їх у загально-історичному контексті.

Особливістю **джерельної бази** з питань розвитку православних монастирів Лівобережної України залишалася її нерозробленість, що потребувало, з одного боку, залучення більшого обсягу практично всіх видів джерел, а з іншого – суттєвого вдосконалення аналітичного вивчення останніх.

До найбільшої і однієї з найважливіших груп джерел, що мають першочергове значення для розкриття питань дисертаційного дослідження відносяться законодавчі акти, серед яких слід виділити універсали українських гетьманів і ніжинських полковників. Зазначені акти управителів Гетьманщини яскраво характеризують увагу керівників країни до справ і загального стану обителів та дозволяють встановити точні розміри і час надання монастирю у власність тих чи інших земельних володінь.

Не меншу вагу у даному контексті мають законодавчі документи російських державних установ, що представлені грамотами царів Олексія Михайловича і Петра I, які свідчать про офіційне підтвердження і визнання владою Московської держави попередніх рішень української козацької старшини.

Велика кількість актових матеріалів, що мають відношення до історії українських монастирів опубліковано у археографічному виданні „Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комисиею для разбора древних актов” (К., 1873. – Ч. 1. – Т. V) і зібранні „Полное собрание законов Российской империи” (СПб. – 1830. – Т. 4, 22, 24).

До означеного виду джерел слід додати укази Синоду про зміни в управлінні монастиря, нагородження і призначення архімандритів, а також про переведення книг Стефана Яворського до Харківського колегіуму. Важливу увагу слід приділити указам Київської і Чернігівської консисторій про призначення, переведення і посвячення

у сан різних духовних осіб і монастирських служителів, про звільнення церковнослужителів від загальнодержавних повинностей тощо. Разом з тим сюди ж варто віднести і рапорти архимандритів Ніжинського Благовіщенського монастиря про отримання наказів і виконання розпоряджень духовного відомства.

Наступну групу джерел становлять матеріали, у яких міститься інформація про особливості діяльності монастирської адміністрації з питань розширення і упорядкування як нового, так і вже існуючого нерухомого майна – це купчі, дарчі, уступчі, обмінні листи і духовні заповіді. У значно меншій кількості наявні судово-слідчі матеріали, що врегульовувала спірні питання, пов'язані як з земельними ділянками, так і об'єктами промислового виробництва. Сюди ж слід віднести заставні записи, які дають можливість розглядати Ніжинський Благовіщенський монастир у розрізі фінансового підприємництва. Окрему підгрупу складають документи, що містять важливу інформацію про господарське і економічне становище монастиря після реформи 1786 р. Це в основному відомості про надходження і використання адміністрацією окладної штатної суми з Ніжинського повітового казначейства на утримання обителі та інші позаштатні прибутково-витратні статті, листування з приводу з'ясування приналежності окремих земельних ділянок до монастиря і справи, пов'язані з видачею свідоцтв на право оренди ренських погребів під торгівельними лавками. Заслужують на увагу матеріали, що мають відношення до історії монастиря за радянських часів. У них міститься незначна, проте дуже важлива інформація про храми обителі станом на 1921 р., а також детальний опис господарства Ветхоріздвяної обителі, складений після її закриття.

У цілому матеріали означеного комплексу джерел можна умовно поділити на чотири групи. До першої належать акти, які видавалися на ім'я монастиря Різдва Пресвятої Богородиці впродовж 1653 – 1715 рр., відповідно до складу другої – входять документи, що стосуються будівництва, розвитку і діяльності Благовіщенської обителі з часу її заснування до 1786 р., третя – представлена джерелами, що характеризують зміни у господарському житті монастиря, які відбулися внаслідок секуляризаційної реформи 1786 р. і четверта – містить інформацію про становище обителі після Української Національної Революції (1917 – 1921 рр.)

Заслужує на увагу досить велика, і, що найголовніше, надзвичайно змістовна група діловодних документів. Перш за все, сюди слід віднести послужні списки настоятелів Ніжинського

Благовіщенського монастиря і відомості про якісний і кількісний склад братії.

Важливе значення мають матеріали про стан і відновлення обителі після пожежі 1797 р., особливості розбудови архітектурного ансамблю на початку XIX ст., заходи керівництва щодо подальшого утримання церков і приміщень. Сюди ж слід віднести інформативні за змістом джерела з питань ремонту і планів реконструкції Ніжинського Благовіщенського монастиря кінця XIX – початку XX ст. Означені матеріали представляють неабияку цінність не тільки через те, що містять результати огляду приміщень монастиря губернськими архітекторами і фіксують рекомендації щодо їх експлуатації і відновлення, але й подають детальний план усього архітектурного ансамблю Благовіщенської обителі і Георгіївської церкви монастиря Різдва Пресвятої Богородиці, що надзвичайно важливо з огляду на те, що остання до нашого часу не збереглася.

Значно доповнили відомості з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря у другій половині XVII – XVIII ст. описово-статистичні матеріали¹, які містять цінну інформацію про особливості ведення обителями Лівобережної України різних напрямків сільського господарства і промислового виробництва. Разом з тим у розкритті питань культурно-просвітницької діяльності використано детальні описи церковного і монастирського майна складені упродовж XVIII ст. та його перелік станом на 1921 р.

Для висвітлення окремих аспектів дисертаційної теми, залучено епістолярій і духовні проповіді митрополита Стефана Яворського, завдяки чому можна прослідкувати особливості його діяльності під час будівництва і перших років існування обителі.

Значним доповненням до вивчення історії Ніжинського Благовіщенського монастиря стали речові джерела. Серед них заслуговують на увагу архітектурні ансамблі Благовіщенського і Ветхоріздвяного монастирів – Благовіщенський і Георгіївський собори; церкви Св. Петра і Павла, Різдва Пресвятої Богородиці, Іоана Предтечі; дзвіниці, келії настоятелів і ченців, торговельні лавки і господарські приміщення. Важливе значення мають описи внутрішнього оздоблення церков і приміщень обителі, іконостасів, предметів церковного культу, особистих культових речей духовенства (митри, панагії, дикирії, трикирії, хрести), старовинних напрестольних евангелій, монастирської бібліотеки тощо.

¹ Материалы для географии и статистики России, собранный офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – М. – СПб., 1865. – 686 с.; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – 324 с.

Таким чином, джерельна база дисертаційного дослідження з історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст. репрезентативна і є достатньою для досягнення поставлених дослідницьких завдань. Вона представлена документами і матеріалами фондів як архівних, так і бібліотечних установ Києва, Чернігова і Ніжина, переважна більшість яких маловідома або вперше залучена до наукового обігу.

У другому розділі – „Історія Ніжинського Благовіщенського монастиря” автор розглядає процес заснування обителі митрополитом Стефаном Яворським, простежує особливості вибору місця будівництва у центрі м. Ніжина, призначення головного архітектора і роль у цьому процесі рідного брата преосвященного П. Яворського. Разом з тим значна увага приділяється висвітленню історичного розвитку монастиря Різдва Пресвятої Богородиці, що здавна існував на околицях міста Ніжина і з’ясовуються обставини, за яких Стефан Яворський вирішив підпорядкувати його Благовіщенській обителі, тим самим не давши спустошеному пожежею давньому осередку духовного життя регіону піти у забуття.

Висвітлюється процес розбудови Ніжинського Благовіщенського монастиря настоятелями впродовж двох століть, їх стосунки з київськими і чернігівськими архієпископами, а також владними колами Гетьманщини. Розглядається негативний вплив на розвиток обителі пожеж, секуляризаційної реформи і недбалого відношення, а іноді і просто бездіяльності її архімандритів, які використовували значні ресурси не за призначенням, здебільшого вирішуючи власні справи. Усі ці обставини схилили представників вищої церковної ієрархії до думок про закриття монастиря та перетворення Благовіщенського собору на звичайну парафіяльну церкву.

Підкреслюється плідна діяльність архімандрита В. Черняєва, який повністю присвятив себе відродженню обителі. У незначні терміни настоятель відремонтував старі будівлі, поновив іконостас і настінний живопис Благовіщенського собору, суттєво змінив і доповнив архітектурний ансамбль монастиря, який практично повністю зберігся до сьогодення. Крім того, В. Черняєв вивів духовне життя братії на високий рівень, і сам був взірцем християнських чеснот. Окрім того автор детально розглядає життєвий шлях настоятелів обителі, детально зупиняючись на характеристиці їхньої діяльності під час перебування у Ніжині.

Значна увага приділена визначним церковним ієрархам для яких монастир став усипальницею і з чиїми іменами пов'язувалася велика кількість переказів і легенд, що позитивно позначалося на духовному житті братії обителі і привертало увагу великої кількості віруючих не тільки м. Ніжина, а й усього регіону.

Разом з тим у роботі розглянуто процес закриття монастиря за радянських часів, а також передання його приміщень і більшої кількості культових речей Благовіщенській українській парафіяльній раді.

У третьому розділі – „Господарська діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря” простежено особливості формування монастирських вотчин у ході і після подій Української національної революції 1648 – 1657 рр. На основі масиву актових джерел прослідковано розміри, основні шляхи та механізми придбання нерухомого майна як Ветхоріздвяною, так і Благовіщенською обителями. Визначено роль у цих процесах українських гетьманів і козацької старшини. Разом з тим з'ясовано, що дуже часто монастирі самостійно домагалися значних привілеїв, що позбавляли їх і залежних селян від сплати податків і повинностей на користь держави. Установлено, що придбання нових володінь відбувалося не тільки за рахунок пожалування царських грамот, універсалів гетьманів і козацької старшини, духовних заповітів і уступчих листів від приватних осіб, а також у результаті активної і послідовної політики монастирської адміністрації у питаннях купівлі і обміну як окремих земельних наділів, так і великих промислових об'єктів. Окрім цього зазначені заходи гетьманського та царського урядів щодо поступового обмеження прав монастирів у придбанні нової нерухомої власності.

Окремо розглянуті питання пов'язані з налагодженням дієвої системи управління монастирськими вотчинами і охарактеризовано коло обов'язків відповідальних осіб, які слідкували за станом угідь обителі. Висвітлена структура монастирського господарства, яка представляла практично усі види тогочасного сільського господарства, промислів і промислового виробництва. Зазначено, що загалом воно носило натуральний екстенсивний характер і лише незначна кількість продукції підлягала реалізації, чому, перш за все, сприяло розташування Благовіщенського монастиря у такому торгівельному центрі, як м. Ніжин. Хоча загалом запровадження таких прогресивних форм, як залучення нових знарядь праці, вдосконалення технологій переробки і зберігання продуктів сільського господарства і

тваринництва, використання праці найманих робітників, а також орієнтація на потреби ринку, не набули значного поширення.

У дисертації розглянуті особливості підготовки та проведення церковної реформи, логічним завершенням якої стала секуляризація монастирських володінь наприкінці XVIII ст. Після проведених заходів Ніжинський Благовіщенський монастир позбавили практично всіх володінь, зарахували до другого класу і призначили щорічне фінансування. Одночасно встановлено і зміни, що сталися у напрямках господарської діяльності обителі. Не дивлячись на значне скорочення джерел прибутку її адміністрація продовжувала активно відстоювати власні права на земельні наділи. Позитивним був і той факт, що секуляризація не торкнулася багатьох джерел церковного накопичення, не пов'язаних з нерухомою власністю, а тому монастир продовжував займатися торгівлею і здавати в оренду місцевим купцям торгові лавки і ренськові (винарні) погребі, що майже не практикувалося у XIX ст. в інших релігійних осередках Лівобережної України.

Четвертий розділ – „Культурно-просвітницька діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря” присвячений розгляду архітектурного ансамблю обителі, внутрішньому оздобленню її церков і приміщень, а також бібліотечній справі, що сприяло поширенню просвітництва серед населення.

Під час дослідження архітектурного ансамблю монастиря було встановлено, що у ньому знайшли поєднання риси, притаманні давньоруському храмовому будівництву, українському (козацькому) бароко і доби класицизму. Разом з тим прослідковані зміни у забудові, спричинені руйнацією приміщень і церков унаслідок пожеж, розглянуті особливості і механізми проведення реставраційних робіт упродовж XIX ст. Приділяється увага характеристиці внутрішнього оздоблення і розписам Благовіщенського собору, які мало чим указували на своє релігійне походження і більше відображали реальне земне життя, ніж містичний потойбічний світ.

Автор зазначає, що монастир був не тільки духовним і релігійним центром м. Ніжина, а й значним осередком культури і просвіти, а в його стінах розміщалася одна з найкращих приватних колекцій того часу – бібліотека митрополита Стефана Яворського, до складу якої входили книги священного писання; посібники для вивчення священного письма; твори отців церкви; богословська та проповідницька література; церковна історія; життя святих; релігійні поезії; трактати з філософії, логіки, філології, краєзнавства і

природознавства; видання історичного, юридичного та географічного змісту; збірки сентенцій, байок і анекдотів; світська поезія, а також різноманітні словники і енциклопедії, що відіграло значну роль у поширенні просвітництва і суттєво вплинуло на православно-церковне та національне відродження.

Разом з тим у дисертації прослідковано зміни у складі монастирської бібліотеки, що сталися внаслідок переведення зібрання Стефана Яворського до Харківського колегіуму. Встановлено, що деякі з книг бібліотеки преосвященного впродовж тривалого часу зберігалися у стінах Ніжинського Благовіщенського монастиря.

У результаті проведеного дослідження зроблені наступні

ВИСНОВКИ:

Упродовж XIX – XX ст. проблема історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря не була об'єктом спеціального вивчення. Історики розглядали православні обителі без належного аналізу, зазвичай зупиняючись на окремих етапах їх діяльності. Залучення до наукового обігу широкого кола документів і матеріалів створило вагому основу для висвітлення багатьох питань діяльності обителі, що дало змогу значно доповнити зміст дисертаційного дослідження.

Заснування і постійне піклування про благоустрій обителі митрополитом Стефаном Яворським на початку XVIII ст. у самому центрі м. Ніжина, приєднання до нього монастиря Різдва Пресвятої Богородиці перетворило його на значний релігійний, духовний і культурний осередок регіону. Причому такому розвитку сприяла плідна праця настоятелів, київських і чернігівських архієпископів та постійна увага з боку українських гетьманів.

Стрімке зростання монастирського землеволодіння, започатковане у середині XVII ст. Б. Хмельницьким і продовжене його наступниками, разом з наявністю багатьох шляхів постійного збільшення угідь, дало можливість розглядати Ніжинський Благовіщенський монастир як значний феодалний осередок. Багатогалузева структура монастирського господарства, представлена практично усіма видами тогочасного сільського господарства, промислів і промислового виробництва, позитивно позначилася на економічному стан обителі. Разом з тим секуляризаційна реформа 1786 р. суттєво вплинула на характер і розвиток монастирського господарства у XIX ст.

Упродовж означеного періоду обителі залишалася значним осередком культурно-просвітницької діяльності. Архітектурний

ансамбль Ніжинського Благовіщенського монастиря унікальний і самобутній. У ньому знайшли поєднання традиції давньоруського храмового будівництва, українського (козацького) бароко і доби класицизму. Значний відбиток на формування монастирського комплексу справило його центральне розташування у м. Ніжині і незначні розміри території, яку він обіймав. Важливою ознакою високого культурного статусу обителі вважався належний рівень освіченості ченців, у зв'язку з чим Стефан Яворський заповів їй власну бібліотеку. Це було одно з кращих приватних зібрань того часу, яке складалося не тільки з книг духовного і релігійного змісту, а й містило твори філософського, наукового і світського характеру. Таке надбання монастиря стало основою для загального піднесення освітньої справи.

Основні положення і висновки дисертації викладені в публікаціях:

1. Гапоненко Д. Історія утворення та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII – XIX ст.) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 44 – 49.
2. Гапоненко Д. Стефан Яворський і заснування Ніжинського Благовіщенського монастиря / Д. Гапоненко // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. – Чернігів, 2007. – Вип. 9. – С. 115 – 122.
3. Гапоненко Д. Господарська діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 54 – 58.
4. Гапоненко Д. Ніжинський Благовіщенський монастир: культурно-просвітницька діяльність (XVIII – XIX ст.) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 38 – 43.
5. Гапоненко Д. Відродження Ніжинського Благовіщенського монастиря. Архімандрит В. Черняєв (1803 – 1823) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 25 – 28.
6. Гапоненко Д. Ніжинський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир (XVII – початок XVIII ст.) / Д. Гапоненко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 51. – С. 32 – 38.

Анотація

Гапоненко Д. І. Ніжинський Благовіщенський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (XVIII – початок XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Чернігів, 2010.

Дисертація присвячена історичному, господарському і культурно-просвітницькому розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст. Автор дослідив процес заснування, діяльності і закриття обителі внаслідок антирелігійної кампанії радянської влади, а також роль його настоятелів у цих процесах. Встановив розміри і шляхи формування вотчин монастиря, особливості ведення сільського господарства, промислів і промислового виробництва та їх зміни після секуляризації 1786 р. Проаналізував культурно-просвітницьку діяльність обителі і її внесок у поширення просвітництва.

Ключові слова: Ніжинський Благовіщенський монастир, господарство, секуляризація, архітектура, українське бароко, бібліотека.

Аннотация

Гапоненко Д. И. Нежинский Благовещенский монастырь: история, хозяйственная и культурно-просветительская деятельность (XVIII – начало XX в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черниговский национальный педагогический университет имени Т. Г. Шевченко, Чернигов, 2010.

Диссертация посвящена исследованию исторического развития, хозяйственной и культурно-просветительской деятельности Нежинского Благовещенского монастыря, его места и роли в общественно-политическом, экономическом и культурном развитии Левобережной Украины. В работе показаны результаты анализа научной литературы и дана характеристика источниковой базы. Установлено, что вопросы истории, хозяйственной и культурно-просветительской деятельности монастыря не являлись объектом отдельного специального изучения. В основном работы историков

дооктябрьского периода носили общеисторический характер, а советская историография рассматривала историю церкви в контексте социально-экономического развития региона. Существенные изменения взглядов на историю православных монастырей наметились только во второй половине 80-х гг. XX в. и особенно с провозглашением независимости Украины, что способствовало появлению целого ряда новых исследований.

В работе рассмотрено историческое развитие Нежинского Благовещенского монастыря в XVIII – начале XX в., исследована роль и направленность деятельности основателя обители Стефана Яворского и ее настоятелей. Вместе с тем воспроизведен процесс закрытия монастыря вследствие антирелигиозной политики советского правительства.

В диссертации освещается целый ряд вопросов, связанных с хозяйственной деятельностью монастыря. Большое внимание уделяется характеристике основных путей формирования земельной и имущественной собственности, отмечена роль в этих процессах государственной власти. Исследованы особенности развития в различных вотчинах монастыря отдельных отраслей сельского хозяйства, промыслов и промышленного производства. Отдельно рассмотрено влияние секуляризационной реформы на дальнейшее развитие и переориентацию монастырского хозяйства.

Показано, что на протяжении обозначенного периода обитель оставалась не только религиозным и экономическим, а и значительным культурно-просветительским центром региона. Архитектурный ансамбль монастыря уникальный и единственный в своем роде. В нем нашли отражение традиции древнерусского храмового строительства, украинского (казачьего) барокко и приемы присущие эпохе классицизма. Большое влияние на архитектуру монастырского комплекса оказало его центральное расположение в г. Нежине и незначительны размеры территории. Большое значение имели внутренняя отделка и настенные росписи Благовещенского собора, которые больше отражали реальную земную жизнь, чем потусторонний мистический мир. В работе освещено влияние на культурно-просветительскую деятельность монастыря библиотечного собрания митрополита С. Яворского, в состав которого входили издания религиозного, философского, научного и светского характера.

Ключевые слова: Нежинский Благовещенский монастырь, хозяйство, секуляризация, архитектура, украинское барокко, библиотека.

Annotation

D. I. Gaponenko. Nizhyn Blagovishensky Monastery: History, Economic, Cultural and Educational Activity (the XVIIIth – the beginning of the XXth c.) – Manuscript.

The candidate's thesis of History in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Chernihiv National Pedagogical University named after T. G. Shevchenko. – Chernihiv, 2010.

The thesis is devoted to the investigation of the historical past, economic, cultural and educational activity of Nizhyn Blagovishensky Monastery in the XVIIIth – the beginning of the XVIIIth centuries.

The author has examined the process of monastery formation, flourishing and the end of its activity as a result of antireligious campaign of soviet power. The ways of forming of the monastery estates, the peculiarities of agricultural and manufacturing production and their changes after secularization of 1786 have been established. The author also analyzed the cultural and educational monastery activity and its contribution into the thread of enlightenment.

Key words: Nizhyn Blagovishensky Monastery, economy, secularization, architecture, the Ukrainian baroque, library.

Підписано до друку 20.08.2010 р. Формат 60 x 90 1/16.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 413.
Редакційно-видавничий відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.
14013, вул. Гетьмана Полуботка, 53, к. 208.
Тел. 65-17-99.
Chdputipograf208@gmail.com

Свідоцтво КВ № 15676-4148 ПР від 17.07.2009 р.

